

'לקיים מצות שופר לאין קץ': שתי קריאות מיסטיות על השופר

ביטי רואי

לזכרה של חברתנו האהובה ד"ר ציפי קויפמן (אברמוב) ז"ל חוקרת חסידות מובילה.

מציפי למדנו צניעות ודבקות באמת ללא חנופה או ניסיון לייפות את הדברים כדי להציגם באופן אחר מכפי שהם. במיוחד במחלתה התודענו לתעצמות נשמתה בהתמודדות עם הגורל הקשה שנחת עליה, לחוסר רצונה להכביד על סובביה ולו בתחושותיה על קיצה המתקרב, ולאצילות נפשה בכל שעה ביממה, בכל טיפול בבית החולים ובכל שיחת חברים או התכתבות איתה. עוד למדנו אז, כי ציפי ביקשה לבלוע את העולם, להספיק ולהתנסות בכל כוחה, בכל מה שניתן ובמה שלא עשתה עד כה. עם התקדמות המחלה כשאשליית 'אנחנו פה לנצח' הלכה והתרחקה ממנה, ביקשה ציפי לחוות ולהרגיש את כל מה שניתן. את מסגרות האישיות, מסכיה ומסכותיה היא הסירה, ובחרה להעמיד עצמה חשופה יותר מבעבר, שקופה יותר, ברורה יותר למי שסביבותיה. ציפי בחרה לעשות כל מה שהיה על ליבה שהתאים לה, כל מה שלא עשתה עד כה כי לא היה מקובל, כי לא היה נראה מתאים. תלמידיה אף הם חשו בשינוי. היא שיתפה אותם בסיבות שמשכו אותה לתורות החסידיות ולמחקר, ונענו לה באהבה רבה. היא הצליחה לגעת ברבים מהם באופן משמעותי במיוחד וזכתה להיות מרצה נערצת.

חיוכה של ציפי, גווה הזקוף, קולה הנעים – בפגישותינו שתינו ועת שהיינו באים לשיר וללמוד איתה – חרוטים בזכרוני.

יהי זכרה ברוך!

מאמריה של ציפי עוסקים בחוויה הדתית הקיומית של טבילה במקווה, תהליכי הריון ולידה, החוויה המשחררת של היפוכי מגדר, מחיקת האני ובדיקת גבולותיו, ועוד. כל אלה הם ביטוי לנטייתה לעסוק במחקרי החסידות שלה בחוויה החסידית, בהתחקות אחר מבניה הפנימיים הנפשיים ובמהלכים שטווחה תנועה זו להעצמת החיים הדתיים. כותרת מאמרה "לקיים תרי"ג עד אין קץ", היא ביטוי להעצמה זו של החוק היבש ההלכתי; את כל תרי"ג המצוות ניתן לקיים "לאין קץ". השאלה המעניינת היא מהו "אין קץ" טוטאלי זה ובאיזה מרחב הוא מתקיים? בנייתו שתי הדרשות החסידיות שלהלן אציע כי יתכן לראות בהן – כל אחת בדרכה – ניסיון להצגת קיום מצווה "לאין קץ", וזאת מבלי לטעון למיצוי אופקו הפתוח של ביטוי זה.

שתי הדרשות עוסקות בראש השנה. הן מעמידות את התפקיד המרכזי שיש לשופר בהבנת מקומו של האדם בעולם, וממחישות כיצד ניתן לקיים מצווה באופן אינטנסיבי ביותר. עוד ניתן לצייר דרכן את שורשיהן של שתי תפיסות חסידיות החולקות על מקומו של האדם בשעת קיום המצווה: מצד אחד 'איון' ו'ביטול' כאידאל עליון, כבבית מדרשו של המגיד ממזערטש, ומצד שני המרצה והעצמה של האני, כבדבריו של ר' אפרים מסדליקוב.

ר' דב בער ממזעריטש, מגיד דבריו ליעקב, סעיף קו

יחשוב שעולם הדיבור מדבר בו וזולתו אי אפשר לדבר, כמו שכתוב (תהלים נא) "אדני שפתי תפתח", וגם כן מחשבתו אי אפשר להיות כי אם על ידי עולם המחשבה, והוא כשופר, כי מה שתוקעין בתוכו אותו הקול הוא מוציא. ואם יפרוש ממנו התוקע אז לא יצא קול, כך בהעדר חס וחלילה כוחו יתברך שמו ממנו אינו יכול לדבר ולחשוב.

ר' אפרים מסדליקוב, דגל מחנה אפרים, ליקוטים ד"ה 'וראיתי'

ראיתי בחלום אור ליום ה' וישב תקמ"ה שא"ז [אבי אדוני זקני] עלה על האלעמיר [=הבימה] בביה"כ [בבית הכנסת] ולקח שופר ותקע תשר"ת תשר"ת תר"ת והיה אומר בעצמו 'תקיעה' וכו' וכך הי' [היה] נוהג כשהתחיל לתקוע תקיעה אחד דהיינו תקיעה ראשונה ולקח השופר אצל הפה שלו כמנהג התוקעים ונפח בו מעט ואחר כך היה אוחז בשתי ידיו לצד גופו והיה הקול יוצא מן השופר ואני עומד ומשתומם מה אני אעשה כשהוא בעצמו אומר לפני התקיעות ותוקע בעצמו ואחר כך קרא 'יעמוד' כמו שקורין לס"ת [לספר תורה] ועליתי שמה ועמדתי אצל רחב השופר וברכתי ברכה כמו שעולין לס"ת והייתי עומד ממש בתוך השופר כשהקול יוצא משפר ואחר כך לקחתי השופר בעצמי לביתי ותקעתי בו תשר"ת [תקיעה, שברים, תרועה, תקיעה] בעצמי. וזה פתרונו הוא טוב אשר אין למעלה ממנו. בודאי בכל הדברים הן להמתיק הדינים מעלי ולהכניע כל המקטריגים ולהאיר עלי בשופר גדול שהוא דיקנא קדישא [הזקן הקדוש] ואימא עילאה [ואמא עליונה] וכו' ולכל העולם כולו.

'והוא כשופר'

עבור המגיד השופר הא צינור, כלי ריק. מתוך האידאל של האדם כ'אין', הוא קורא לאדם להזדהות עם חפץ מצווה זה ולראות עצמו כמיכל, כקרון חלולה, 'דלית ליה מגרמיה כלום' [=שאין לה מעצמו כלום]. בהתאם לאידאל החסידי לפיו בתפילה על האדם לראות את עצמו כאילו לא הוא המתפלל אלא 'שכינה מדברת מגרונו', מדגיש המגיד כי אין האדם מדבר או חושב מעצמו. עולם הדיבור, כמו עולם המחשבה (מבחינה קבלית מזוהים עולמות אלו עם ספירות 'מלכות' ו'חכמה'), הם עולמות גבוהים ממנו, ומהם בלבד מקבל האדם את כוחותיו. האידאל המופיע כבר אצל חז"ל, של תפילה הבוראת 'ניב שפתיים', תפילה מתנבאת אקסטטית, מודגש עוד יותר בחסידות.

אך לא רק תפילה. בכל דיבור ודיבור שמוציא האדם מפיו לא הוא המדבר, אלא החיות האלוהית שמפעמת בו. ואם דיבורו, הנחתך במוצאות הפה, שייך לאל, קל וחומר שמחשבתו אינה אלא מחשבת האל העוברת דרכו. תפיסת האדם ככלי לאלוהות מסייעת לנו להבין גם את השיטה המתונה ביחס לי'מחשבות זרות' שנקטו בה כמה ממנהיגי החסידות. מכיון שהכל מגיע מן האל, גם מחשבה שאינה ממין התפילה, הטורדת את המתפלל, מקורה אלוהי וגבוה. לפיכך, יותר מאשר להילחם במחשבות הזרות, יש להכיר במוצאן הגבוה, באלוהות.

השופר מבטא לא רק את העובדה כי הכל מן האל, אלא את המלאות האלוהית בכל. הקב"ה אינו רק אדון שמציץ על הבירה מלמעלה, אלא גם 'תוקע', היינו נותן מרוחו שבפיו. הוא מחיה לא רק את מעשה העולם, רקיעיו וצבאיו ומחדש 'בכל יום תמיד מעשה בראשית', אלא גם את האדם אשר נופח הוא בו נשמת חיים. האדם מתקיים בהבל הפה האלוהי, אם יפסיק התוקע ליתן את רוחו בו – מיד יחדל.

השופר, אותו מרוקנים בתהליך יצורו מחומר מילוי של עצמו, מסמל יותר מכל את הקביעה ש'לית אתר פנוי מניה' [=אין מקום פנוי ממנו]. השגת האלוהות מותנית בתודעה של שופר – רק משהצלחת לרוקן עצמך, תוכל לחוש באלוקות המפעמת בך. השופר הוא סמל גדול להתאינות וביטול עצמי, על ידם יהפך ה'אני' ל'אין', והחסר הגדול יתגלה כמלא מכל.

'והייתי עומד ממש בתוך השופר'

לעומתו, ר' אפרים מסדליקוב, שגדל במז'יבוז על ברכי סביו הבעש"ט, מבטא בדרשתו על השופר כיוון חסידי אחר. לא התאינות אלא העצמה ופעלתנות דתית ואף לידה סמלית של האדם את עצמו.

ר' אפרים משתף אותנו בחלום מופלא שחלם בשנת 1785. בחלומו אביו זקנו – הבעש"ט – בבית הכנסת, ושני אירועים יוצאי דופן מתרחשים. באחד, אביו זקנו משמש בתפקיד כפול, והוא רואה אותו גם מקריא את סדר התקיעות וגם תוקע. בכללי הלוגיקה של החלום, חוק הסתירה אינו הכרחי, ואנו חשים את רצונו של ר' אפרים לפקוח בפנינו דרך חדשה, אשר תאפשר לתודעה לטשטש את גבולות המציאות ולחצות תחומים הנראים כביכול נפרדים זה מזה. בתשוקה לראיה אחדותית, יש לבטל אבחנות בין אובייקט וסובייקט, בין פנים לחוץ, ובין האלוהי לאנושי. בכך מסתגלת הנפש לאפשרות של איחוד, הנראה בתחילה כבלתי אפשרי. איחוד אשר כמו שנראה בהמשך, לשופר יש בו תפקיד מרכזי.

בהמשך רואה הדובר כי הבעש"ט מניח את ידיו משני צידי גופו. השופר לא רק מוחזק באופן פלאי אלא ממשך להשמיע קול. נראה כי ר' אפרים ממשיך כאן את תפיסת האיון המודגשת בדברי המגיד על השופר, שהרי הקול יוצא מהשופר ללא מאמץ, ללא נפיחה חזקה של רוח הפה ואף ללא אחיזת הידיים.

החלום המתאר את השופר ה'נתקע' מעצמו, אינו מסתיים כאן. בהמשך הסב מזמין את הנכד 'לעמוד' לקריאה בספר תורה והתיאור מסתיים בתמונה פלאית בה הנכד מוצא עצמו עומד 'אצל רוחב השופר'.

המשאלה להיות קטן כ'אצבעוני' ולהיכנס למרחב בו בשר ודם במידות 'רגילות' אינו יכול לשכון מתממשת בחלום. הדבר מהפך עבור השומעים את זווית הראיה הרגילה. ההבטה הדרוכה של הקהל בזמן תפילת ראש השנה על התוקע כצופים מבחוץ, מתהפכת לתמונה אחרת של פנים השופר. האור הממוסך החודר דרך החומר הטבעי של השופר; ריח עור הבהמה, הבל הפה של התוקע, ורוחו החיונית – אלו הן המרכיבות, כך נראה, את המרחב החדש שחוה הנכד בתוך חללו של השופר.

לקריאה של הבעש"ט 'לעמוד' כקריאה לפני ברכות התורה תפקיד חשוב. אם השופר הוא כספר תורה, ואדם נקרא 'לעמוד' בו, הרי שכניסה פנימה אל תוך חפץ המצווה אפשרית אולי גם לגבי התורה: האדם אינו מזומן אר לקרוא אותה כקורא מבחוץ אלא להיכנס ולשוטט בתוכה ממש. הפנמה כזו ביחס לעבודה הדתית מודגשת בזיהוי שמופיע כבר בזהר: "הקב"ה, התורה וישראל – אחד הם".

בהתאם לתפיסה האימננטית של אלוהות חודרת כל, מתגלה כי תחת הכמיהה הטרנסצנדנטית להגביה לעולם העליון, מודגשת התשוקה לחדור לפנימיותם של הדברים, לבטל מחיצות ומעטפות, שכן שם נמצאת האלוהות. הכניסה אל השופר ממחישה גם את רעיון הכניסה אחר כניסה אל האותיות בתורה ובתפילה, המופיע פעמים רבות גם סמוך לדרשות השופר. כפי שהאותיות נתפסות כ'חדרים של השם יתברך', היכלים ו'תיבות' אליהם נקרא האדם לבוא, כך גם השופר הוא מבנה ארכיטקטוני, היכל ספוג באלוהות. לצד העלייה למרומים, ה'כניסה אל' היא המעצבת בתפילה, בלימוד התורה ובקיומן של מצוות אחרות, את השינוי בהתכוונות הדתית החסידית.

תמונה מופלאה זו של פנים השופר, עם הנכד המוצא עצמו מטייל בו, מדגישה לא רק את חיותו של התוקע, אליה מתוודע ר' אפרים הזעיר מקרוב. היא מייצרת אינטנסיביות ביחס לאובייקט המצווה: לא הבטה מבחוץ על השופר אלא כניסה פנימה, הבלעות בחללו ואיחוד עמו. קרן השופר – דומם שהיה פעם חלק מיצור חי – הופכת לחלל מלא אלוהות והתרחשות.

ההקטנה למימדים זעירים מהדהדת לא רק את המשאלה להיות קטנים מאד או גדולים מאד, ובכך לזכות בכריטיס כניסה לעולמות בהם ממוצעי קומה אינם מצויים, כמו בתיאורם של מקובלים אחרים, כמו ר' יצחק דמן עכו, הנוכח בכף ידו של מטטרון. היא רומזת גם למי שמכונה בקבלה 'קטן המידות', 'זעיר אנפין', בעל הפנים או המידות הזעירות. בהקשר זה מעניינת ההתקה הפסיכולוגית של כוונות האר"י לשופר, אותם ודאי הכיר ר' אפרים. בכוונות הלוריאניות נתפס חללו של השופר כרחם, ואילו 'זעיר אנפין' המצוי בתוכו מבקש להיולד ולצאת משם, כשהוא משחזר בכל פעם מחדש את לידתו של אדם הראשון שיצא לאוויר העולם בראש השנה. בכניסתו לפני השופר מהדהד ר' אפרים את 'זעיר' האלוהי, אך בחירתו לבטא את עצמו בלשון עדות אישית ואף של חלום איננה מקרית – היא מבטאת את התפנית החסידית מן העולם הקבלי, לקראת הפנמתם של העולמות והישויות הגבוהות בתוך המרחב הנפשי והפרטי.

הטבת חלום

על פי מסורת הטבת החלום, והטענה התלמודית כי חלומות 'הולכים אחר הפה', הפתרון שמספר לעצמו ר' אפרים לחלום שטלטל אותו, הוא פתרון 'טוב אשר אין למעלה ממנו'. הוא רואה בחלום סימן לשפע גדול שיושפע עליו, אשר ימתיק את הדינים ויבטל את כל המקטרגים הרוצים ברעתו. בטענה כי לא רק קול יוצא מן השופר אלא גם אור, מודגשות תחושות סינסתזיות חריפות, על פיהן הוא 'רואה את הקולות', ויתרה מזאת – מתעצמת המגמה עליה עמנו לעיל, של הסרת מחיצות והפרדות רגילות לקראת תפיסת מלאות ה' בכל.

השופר שאינו רק כלי נגינה, אלא גם אהיל או אבוקת אור, מאפשר לחזות בכח הדמיון במראות מהעולם העליון. כך רואה ר' אפרים את השופר כ'זקן הקדוש' וכ'אמא העליונה', שמאירים עליו ועל כל העולם כולו. מבנה השופר, צר מצידו האחד ומתרחב מצידו האחר, מזכיר לו את מבנה הזקן, הנתפס כבר בקבלה כמרכז הפנים האלוהיות, כאשר כל תלתל מייג תלתליו, עומד אל מול אחת מייג מידות הרחמים של האל. על פי הנאמר בתלמוד (בבלי שבת, יז ע"ב) מייצגות מידות אלה אהבה בלי תנאי. אמירתן בפני האל, כמו בריטואל התפילה המרכזי של יום כפור, נענית תמיד ואינה חוזרת ריקם. ה'זקן הקדוש' מבטא אפוא אהבת אב שאינה תלויה בדבר. שערות הזקן נקראות בזוהר גם 'מזל', ונתפסות לא רק כהדרת הגוף ויופיו, אלא גם כאגד של צינורות רבים ודקים המוליכים שפע למכביר, ממנו מבקש ר' אפרים להתברך. אך השופר מזכיר לו לא רק אב או סב אלוהי, אלא גם את 'אימא עילאה'. נראה שצורתה נרמזת כאן ברחם המכונה אוצר, ממנו יצא לאוויר העולם בראש השנה 'זעיר אנפין'. השופר מבטא אם כן חווית שלמות עילאית, הכלה וטוב הורי, המגננים וחופפים עליו לקראת השנה החדשה.

לאחר שסיים לשוטט בשופר פנימה בבית הכנסת, מתאר ר' אפרים: 'ואחר כך לקחתי השופר בעצמי לביתי ותקעתי בו תשר"ת בעצמי'. מה מבקש ר' אפרים להשמיענו בזה? בהקשר לתיאור השופר כאב ואם, נראה שמשמעותו של פרט זה חשובה ביותר, והיא מציינת מעבר מקטנות להתבגרות. הוא עובר ממצב בו הוא נקרא 'לעמוד', מופעל על ידי סבו, 'נתקע' בתוך השופר על ידי אחרים, לשלב אחר של עצמאות ועמידה על רגליו שלו. לא רוח השופר מחיה אותו ולא הרחם האימהי איתו הוא מצוי בסימביוזה של עובר, אלא יציאה לאוויר העולם, הליכה מבית הכנסת ומרשות סבו, למרחב שלו עצמו. המעבר מהשהות בתוך השופר לאחיזה בו, מתארת לפי הקשר הדברים לידה עצמית בעיצומו של היום הקדוש. לידה זו מתוארת בלשונו של ר' נחמן מברסלב בדרשתו לראש השנה (ליקוטי מוהר"ן ו) במילים "אנא זמין למהוי", "אני זמין להיות" – מזומן, קרוא ל'עמוד', להולד, אך טרם מצוי בעולם. ידיעה זו חשובה במיוחד לראש השנה והיא שמאפשרת תהליך של התחדשות בסופו ייקח האדם אחריות מלאה על חייו.

שיחזור סימבולי של לידת האדם מתוך הרחם מתרחש לפי האר"י בכל תקיעות השופר המזכירות את צעקות היולדת ואת כאב הניתוק של אדם מחוה, אשר על פי המסורת נוצרו וננסרו זה מזה בראש השנה. קולו של השופר איננו מתמצה בבלבול השטן, בהזכרת מעמד הר סיני, היציאה אל היובל, או זכירת האיל הנעקד שהובא תחת יצחק (שלוש מתוך עשר הסיבות שמונה ר' סעדיה גאון). עבור שני הוגים חסידיים אלה, תקיעת השופר קשורה לתודעתו הפנימית של האדם יותר מאשר לסיבות היסטוריות חיצוניות וחברתיות.

כאמור, לתודעה פנימית זו שתי דרכים מרכזיות, המעידות על דגשים שונים במרחב החסידי. האחת של תודעה פסיביות עמוקה אל מול השפע האלוהי המפכה בנו, והשנייה של לידה עצמית ואינטנסיפיקציה, במסגרתן חפץ המצווה הדומם הופך לאלוהות פעלתנית יולדת. אצל האחד הרגשת אלוהות זו כרוכה באיון והשתקה של האני, ומרחבו החלול של השופר מנוצל להדגשת ביטול האגו והפיכת האדם לכלי לאלוקות, ואצל השני הקריאה מזמינה כניסה ושקיעה פנימה; אצל האחד הנשימה האלוהית יוצאת מצד אחד של השופר אל צידו השני ורוח פיו מחיה את האדם ההופך בעצמו לכלי, ואצל השני, פעלתנות וכניסה לאלוהות, ששיאה בלידה והולדה עצמית; אצל האחד האלוהות זורמת בשופר, ואילו אצל השני האלוהות מקיפה, סובבת אותו ומאירה עליו שפע. למרות ההבדלים הרבים, עבור שניהם השופר איננו רק אובייקט חיצוני, אביזר

שמבטא ציות לחוק, אלא בראש ובראשונה ביטוי לחיות אלוהית בה יש לדבוק ואותה יש לחוש
לאין קץ.